

Leden Adviesraad Internationale Vraagstukken

Voorzitter Prof. mr. F.H.J.J. Andriessen (*waarnemend Voorzitter*)

Leden Dhr. A.L. ter Beek
Mw. prof. dr. C.E. von Benda-Beckmann-Droogleever Fortuijn
Prof. Jhr. dr. G. van Benthem van den Bergh
Mw. dr. O.B.R.C. van Cranenburgh
Mw. drs. A.C. van Es
Prof. mr. C. Flinterman
Prof. dr. E.J. de Kadt
Dr. B. Knapen
Mw. mr. E.M.A. Schmitz

Ambtelijk adviseurs Mr. F.A.M. Majoor (*Ministerie van Buitenlandse Zaken*)
Drs. B.W. Bargerbos (*Ministerie van Defensie*)

Secretaris Drs. F. van Beuningen

Postbus 20061
2500 EB Den Haag

telefoon 070 - 348 5108/6060
fax 070 - 348 6256
E-mail AIV@minbuza.nl
Internet www.AIV-Advies.nl

Woord vooraf

Op 19 juni 2001 heeft de Tweede Kamer der Staten-Generaal, op voordracht van de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken en ex. artikel 17 van de Kaderwet Adviescolleges, de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) het verzoek doen toekomen een advies uit te brengen over de notitie van de regering inzake het mensenrechtenbeleid (zie bijlage I voor aanvraag).

Dit advies moet worden gelezen bij wijze van commentaar op de notitie Mensenrechten 2001 (hierna: notitie). De AIV heeft er vanaf gezien een 'schaduwnotitie' te schrijven waarin het gewenste mensenrechtenbeleid van de Nederlandse regering tot in detail is uitgewerkt, aangezien hij zelf, dan wel de vroegere Adviescommissie Mensenrechten Buitenlands Beleid, in het verleden over tal van onderdelen van het buitenlands beleid heeft geadviseerd. Naar deze adviezen wordt in een aantal gevallen terugverwezen. Na een inleiding, waarin de AIV zijn algemene oordeel geeft op de notitie, wordt meer in detail ingegaan op verschillende onderdelen van de notitie. De kopjes van de hoofdstukken in het advies corresponderen daarom met die van de notitie.

Het advies is voorbereid in een subcommissie van de Commissie Mensenrechten (CMR) van de AIV. Deze Commissie bestaat uit de volgende personen: Prof. dr. P.R. Baehr* (voorzitter subcommissie), mw. prof. dr. C.E. von Benda-Beckmann-Droogleever Fortuijn* (vice-voorzitter), prof. mr. Th.C. van Boven*, mw. dr. M.C. Castermans-Holleman*, mw. prof. mr. C.P.M. Cleiren, prof. dr. P. Cliteur*, drs. T. ETTY*, prof. mr. C. Flinterman* (voorzitter), prof. dr. W.J.M. van Genugten, mw. mr. L.Y. Gonçalves-Ho Kang You, mw. mr. C. Hak*, mw. mr. M. Koers-van der Linden, mr. F. Kuitenbrouwer*, mw. A.L.E.C. van der Stoel*, mr. J.G. van der Tas* en mw. mr. H.M. Verrijn Stuart. De leden van wie de naam met een asterisk (*) is gemarkeerd, hebben actief deelgenomen aan de subcommissie die het concept-advies heeft voorbereid.

Aan de voorbereiding van het advies is bovendien bijgedragen door prof. dr. N.J. Schrijver van de Commissie Ontwikkelingssamenwerking (COS). Het secretariaat is gevoerd door drs. T.D.J. Oostenbrink (secretaris CMR) met assistentie van mw. W. Neeft (stagiaire).

De AIV heeft dit advies vastgesteld op 7 september 2001.

Inleiding

In de Nota 'De rechten van de mens in het buitenlands beleid' van 1979¹ schreven de beide bewindslieden in het voorwoord, dat zij hoopten met hun beleidsnota 'een bijdrage te leveren tot een samenhangende benadering van de zaak van de mensenrechten in de gedachtewisseling tussen Regering en parlement'. Tevens hoopten zij dat de Nota ook voor belangstellenden buiten het parlement van nut kon zijn 'zowel door de daarin gegeven beschrijving van historische ontwikkelingen en bestaande regelingen als door de uiteenzetting van de problemen van het beleid'. Tenslotte hechtten de bewindslieden eraan 'te onderstrepen dat, wanneer de Regering zich inspant voor de eerbiediging en waarborging van de rechten van de mens waar ook ter wereld, zij een beleid voortzet dat reeds vele jaren wordt gevoerd en dat aansluit bij ons geestelijke en politieke klimaat.'

Een dergelijk voorwoord ontbreekt in de notitie mensenrechtenbeleid 2001. Het doel van de notitie is op blz. 2 daarvan onder woorden gebracht. Het gaat om: 1) het bieden van een actuele kijk op het mensenrechtenbeleid ('effectief inbedden van beleid') en 2) het geven van een overzicht van de recente (Nederlandse) inzet en resultaten op een aantal belangrijke mensenrechtenthema's en -doelgroepen. Dit roept de vraag op: is dat voldoende? Dit 'doel' is nogal mager. De notitie gaat al te zeer uit van de verworvenheden van het reeds gevoerde mensenrechtenbeleid en legt te weinig accent op de lacunes in datzelfde beleid. Dit probleem wordt overigens versterkt door het gekozen woordgebruik.² Daarnaast komt verschillende keren de vraag op hoe de regering zich voorstelt één en ander te operationaliseren.

In de notitie wordt gesteld dat: 'De Nota van 1979 nog immer de basis van het beleid vormt.' (notitie, blz. 1). Vermoedelijk wordt met deze zinsnede vooral gedoeld op de delen III (Analyse) en IV (Beleidsconclusies) van de Nota. Daarin treft men onder andere de sedertdien veel geciteerde zinsnede aan dat de rechten van de mens een wezenlijk bestanddeel vormen van het Nederlands buitenlands beleid. Dat is en blijft een belangrijke constatering die door de AIV van harte wordt onderschreven. Dat neemt niet weg dat bepaalde onderdelen van de Nota van 1979 inmiddels zijn achterhaald. Dat geldt niet zozeer voor de delen I (Inleiding) en II (Beschrijving), die vooral beschrijvend van aard zijn. Maar bijvoorbeeld de hoofdstukken 9 (Mensenrechten en Ontwikkelingssamenwerking) en 10 (Mensenrechten in de Oost-West betrekkingen) zijn uiteraard

1 Zie hiervoor: Tweede Kamer, zitting 1978-1979, 15571, nrs. 1 en 2.

2 Enkele voorbeelden:

- 'De regering streeft naar een actieve interactie met het maatschappelijk middenveld in Nederland en daarbuiten, teneinde die allianties tot stand te brengen die het meeste effect kunnen sorteren in uiteenlopende situaties.' (notitie, blz. 2).
- 'Wij zoeken (...) naar een betere conceptuele aansluiting tussen het mensenrechtenbeleid en ontwikkelingssamenwerking, ten einde meer synergie tussen beide beleidsvelden tot stand te brengen.' (notitie, blz. 6).
- 'Zo zal de multilaterale standaard – bij de totstandkoming waarvan Nederland heel vaak een voortrekkersrol vervult – nog stringenter moeten worden teruggekoppeld naar de bilaterale praktijk van alledag.' (notitie, blz. 7).
- Het begrip 'good governance' krijgt in de notitie de nodige aandacht, maar blijft weinig concreet uitgewerkt.

in de toenmalige vorm niet meer actueel;³ zo zijn er na 1979 fundamentele veranderingen opgetreden in de Oost-West-relatie. Ook voor andere hoofdstukken geldt dat men zich bij herlezing de vraag moet stellen wat precies daarvan nog wordt onderschreven door de regering. Het zou ook opmerkelijk zijn, als een nota die meer dan 20 jaar geleden tot stand is gekomen, nu nog steeds onverkort als basis van het beleid zou gelden. Aangezien de Nota van 1979 lang niet meer voor eenieder toegankelijk is, zou het de moeite waard zijn geweest als men had aangegeven welke ervaringen in de praktijk met de Nota in het kader van het buitenlands beleid zijn opgedaan. De AIV beveelt daarom aan dat de regering expliciet aangeeft welke van de toen geformuleerde 55 beleidsconclusies nog steeds worden onderschreven en welke thans niet meer bruikbaar en/of achterhaald zijn. Dat biedt tevens de gelegenheid tot de formulering van nieuwe beleidsconclusies, in het licht van de inmiddels gewijzigde omstandigheden.

In hoofdstuk VII van de notitie ('Aandachtspunten voor 2001 en verdere beleidsvoornemens', blz. 14 e.v.) wordt een soort beleidsfilosofie gepresenteerd: 'In de praktijk moeten er (...) keuzes worden gemaakt. Voor de korte termijn zijn deze bovenal pragmatisch ingegeven: Wat komt er op ons af? Wat is het te verwachten resultaat? Is er internationaal momentum? Is er voor Nederland reden om een trekkersrol te vervullen?' De AIV onderkent dat de regering er op het terrein van de rechten van de mens zekere idealen op nahoudt, maar uit de notitie komt een beeld naar voren dat het mensenrechtenbeleid van alledag wel erg lijkt te worden gekarakteriseerd door pragmatische afwegingen. Een dergelijk 'pragmatisch idealisme' dreigt de keuzebepaling (en daarmee ook het stellen van prioriteiten, ook al zeggen de bewindslieden te 'aarzelen' om die term in dit verband te gebruiken) op het gebied van het mensenrechtenbeleid tot niet meer dan een speelbal van internationale ontwikkelingen te maken. Het is teleurstellend dat ervan is afgezien in deze notitie een meer actuele visie te presenteren. Mede daardoor komen de opgesomde 'aandachtspunten en verdere beleidsvoornemens' (notitie, blz. 14-16) als sterk willekeurig over.

De AIV heeft zich de vraag gesteld wat anno 2001 de hoofdpunten zouden moeten zijn die in een beleidsnotitie over de mensenrechten aan de orde zouden moeten komen. Naar zijn opvatting zou een dergelijke notitie in ieder geval de volgende punten moeten bevatten.

Het belang van de samenhang van het beleid

Ook in de opvatting van de AIV vormen mensenrechten een wezenlijk bestanddeel van het gehele overheidsbeleid. Er is vrijwel geen beleidsonderwerp dat geen mensenrechtenaspect kent. Mensenrechten, waaronder de klassieke politieke en burgerrechten maar ook economische, sociale en culturele rechten, zoals het recht op onderwijs, huisvesting, gezondheid, voedsel en arbeid vormen, zij het in wisselende mate, de zuurdesem van het beleid. Waar dit niet het geval is of nog onvoldoende wordt onderkend, dient daarin stapsgewijs maar stelselmatig verandering te worden gebracht. Dat geldt zowel op nationaal als op internationaal terrein.

Bovendien zijn tal van effecten van beleid grensoverschrijdend van aard. Alle ministeries dienen zich - meer dan tot op heden gebeurt - ervan bewust te zijn dat de mede door Nederland aanvaarde internationale regelingen op het gebied van de mensenrechten belangrijke consequenties hebben voor het Nederlandse beleid. Daarbij dient te

3 In de notitie wordt in dat verband meer in algemene zin verwezen naar de voortgangsnotities van de regering van 1987, 1991 en 1997.

worden aangetekend dat Nederland hiervoor internationaal ter verantwoording kan worden geroepen, ongeacht het beleidsterrein waar het om gaat. De minister van Buitenlandse Zaken is de verantwoordelijke bewindspersoon. De traditionele opdeling in nationaal en internationaal beleid gaat, zeker voor de rechten van de mens, niet meer op. Thema's zoals rassendiscriminatie, de behandeling van kwetsbare groepen zoals kinderen en homoseksuelen, en de positie van vluchtelingen en ontheemden, overstijgen weliswaar de nationale grenzen, maar raken evenzeer het nationale beleid en de eenheid van optreden naar buiten. De AIV heeft de indruk dat de interdepartementale coördinatie van het mensenrechtenbeleid inhoudelijk tekort schiet en beveelt aan dat de regering deze problematiek serieus ter hand neemt.

Het belang van een opwaardering van economische en sociale mensenrechten

De hierboven aangehaalde passage benadrukt het huidige belang van economische en sociale mensenrechten. Economische en sociale rechten dienen een integraal deel te vormen van het mensenrechtenbeleid. Op tal van gebieden, in het kader van de Europese Unie, maar ook bijvoorbeeld in het kader van wereldwijde organisaties zoals de Wereldhandelsorganisatie (WTO), het Internationale Monetair Fonds (IMF), de Wereldbank, en de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO), doen zich onderwerpen voor die repercussies hebben voor de economische en sociale rechten van mensen binnen en buiten Nederland. Het belang van handhaving van die rechten behoort daarbij steeds expliciet voorop te staan.

Het gevaar van een al te gemakkelijke gelijkstelling van democratie en marktwerking

Vaak wordt tegenwoordig verondersteld dat marktwerking als het ware automatisch het proces van democratie in een land zou bevorderen. In een stabiel klimaat, waar democratische besluitvormingsprocessen voortvloeien uit de internationaal aanvaarde rechten van de mens, zoals onder andere neergelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, kan die relatie bestaan.⁴ Maar hoewel deze relatie niet is uit te sluiten, is deze ook zeker niet vanzelfsprekend en veel problematischer dan veelal wordt aangenomen. Anders gezegd, marktwerking hoeft niet in strijd te zijn met fundamentele rechten van de mens, maar deze laatste vloeien daar ook niet per se uit voort. De aannames die op dit vlak aan de notitie ten grondslag liggen, verdienen in de visie van de AIV dan ook kritische reflectie en nader onderzoek wat betreft hun praktische uitwerking in concrete situaties. Zo zou bijvoorbeeld moeten worden aangegeven in welke gevallen bilaterale handelsbetrekkingen 'een kanaal zijn om mensenrechtenschendingen aan te kaarten' (notitie blz. 10). Voorts zouden criteria moeten worden ontwikkeld voor de besluitvorming over de noodzaak van toepassen van sancties (zie ook notitie blz.10).⁵

4 UVRM, Artikel 21: (1) Een ieder heeft het recht om deel te nemen aan het bestuur van zijn land, rechtstreeks of door middel van vrij gekozen vertegenwoordigers. (2) Een ieder heeft het recht om op voet van gelijkheid te worden toegelaten tot de overheidsdiensten van zijn land. (3) De wil van het volk zal de grondslag zijn van het gezag van de Regering; deze wil zal tot uiting komen in periodieke en eerlijke verkiezingen, die gehouden worden krachtens algemeen en gelijkwaardig kiesrecht en bij geheime stemmingen of volgens een procedure die evenzeer de vrijheid van stemmen verzekert.

5 Zie ook ACM, 'De rechten van de mens en de internationale economische betrekkingen', advies nummer 12, Den Haag, 1991.

Toetsbaarheid van het beleid

Om beleid goed te kunnen beoordelen dient het gevoerde beleid periodiek te worden getoetst aan de eigen uitgangspunten en de internationale maatstaven op het gebied van de rechten van de mens. Een dergelijke toetsing, in samenhang met de periodieke, op verdragen gebaseerde rapportageprocedures, zou openbaar en transparant moeten zijn, zodat ze zich leent voor parlementaire controle en voor commentaren vanuit de samenleving. Hoewel het in de bedoeling van de regering ligt het overzicht van recente inzet en resultaten van het beleid, periodiek te actualiseren (notitie blz. 2, noot 1) en daarmee een nieuw instrument te bieden om inzicht te krijgen in het beleid, biedt dat naar de mening van de AIV onvoldoende aanknopingspunten voor toetsing van dit beleid. De AIV beveelt daarom aan daartoe de nodige mechanismen te ontwikkelen, bijvoorbeeld in de context van een mogelijk in te stellen nationaal mensenrechteninstituut (zie hierover ook later in dit advies) en/of openbare rapportage door de regering over de mensenrechtensituatie in landen waarmee Nederland betrekkingen onderhoudt en het in de afgelopen periode gevoerde Nederlandse en EU-mensenrechtenbeleid.⁶

Mensenrechtenschendingen en conflicten

Terecht wijst de notitie op de samenhang tussen mensenrechtenschendingen en conflicten. Zij zijn veelal onlosmakelijk met elkaar verbonden, zoals uit de genoemde concrete voorbeelden (Kosovo, Rwanda, Srebrenica) duidelijk blijkt. Dit heeft ook zijn weerklag in het optreden van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties waar - anders dan voorheen - regelmatig mensenrechtenkwesties worden besproken. In de notitie wordt opgemerkt dat Nederland zich tijdens zijn recente lidmaatschap van de Veiligheidsraad⁷ steeds heeft ingezet voor een 'meer integrale benadering van de relatie tussen een verslechtering van de mensenrechtensituatie en een neerwaartse spiraal van conflict en geweld resulterend in nog veel omvangrijker mensenrechtenschendingen' (notitie, blz. 3). Een nadere expliciete toelichting, bijvoorbeeld aan de hand van de uitgebrachte verslagen, zou in dit kader op haar plaats zijn geweest.

Tevens is het van belang te signaleren dat respect voor de rechten van de mens in conflictsituaties een belangrijke preventieve functie heeft. Daarnaast kan respect voor de rechten van de mens in post-conflict situaties van vredesopbouw een positieve en centrale rol spelen. Hoe evenwel de bewindslieden instrumenten als conflictpreventie en -oplossing hebben ervaren in de voorbije jaren in het licht van de mensenrechtenbescherming wordt niet voldoende duidelijk.

De notitie is betrekkelijk kort van stof over het vluchtelingenbeleid (notitie, blz. 4). Toch verdient dit onderwerp, in het kader van een notitie over de mensenrechten, meer aandacht. In dit verband kan bijvoorbeeld worden gewezen op het advies van de AIV inzake asielinformatie.⁸ Voorts is onlangs aandacht gevraagd voor het feit dat krachtens art. 21 (1) Vreemdelingenwet een vreemdeling ongewenst kan worden verklaard 'in het belang van de internationale betrekkingen van Nederland', indien betrokkenheid bij ern-

6 Zie ook de bijdrage aan de hoorzitting 18 juni 2001 van het Humanistisch Overleg Mensenrechten over een mensenrechteneffectrapportage in 'De mensenrechtenreflex, een reactie op de mensenrechten notitie 2001', Utrecht, 11 juni 2001.

7 Periode 1999-2000.

8 Advies nr. 8 'Asielinformatie en de Europese Unie', Den Haag, juli 1999.

stige mensenrechtenschendingen in het land van herkomst kan worden aangetoond.⁹ Het ligt voor de hand dat een dergelijke vaststelling door het ministerie van Buitenlandse Zaken geschiedt. De AIV beveelt aan dat er onderzoek wordt verricht naar de vraag hoe vaak en in welke gevallen dit soort constatering wordt gedaan en hoe de relatie is met de mensenrechten in het desbetreffende land en verwijst daarbij in het bijzonder naar het gestelde in zijn advies nummer 18, 'geweld tegen vrouwen, enkele rechtsontwikkelingen'.¹⁰

Mensenrechten en ontwikkeling

De notitie belicht voorts nauwelijks de samenhang tussen het mensenrechtenbeleid en ontwikkelingssamenwerking. Zeker, doelstellingen als goed bestuur, onderwijs en volksgezondheid dragen op langere termijn bij tot ontwikkeling van individu en samenleving en stimuleren het denken over en eisen tot eerbiediging van mensenrechten. Daarom had het voor de hand gelegen dat de bewindslieden hadden aangegeven welke rol mensenrechtenbescherming en eerbiediging spelen bij de keuze tot bilaterale samenwerking, wat de ijkpunten zijn om te beoordelen wanneer samenwerking succes heeft opgeleverd en in welke gevallen dat niet het geval is. Verder blijft in het vage in welke gevallen dreigen met en/of daadwerkelijke beëindiging van de ontwikkelingsrelatie resultaten heeft opgeleverd.

In de notitie wordt benadrukt dat het 'niet meer volstaat om het nastreven van BuPo-rechten tot het klassieke buitenlands beleid te rekenen en het bevorderen van ESC-rechten naar het terrein van de ontwikkelingssamenwerking te verwijzen'. De AIV onderschrijft deze stelling. Zowel economische, sociale en culturele rechten als ook burger- en politieke rechten spelen een sleutelrol in het proces van ontwikkeling en toerusting ('empowerment'). Juist om die reden is het te betreuren dat economische, sociale en culturele rechten, als vermeld, in de notitie onderbelicht blijven. De regering blijft zich, zoals in het verleden, afhoudend opstellen tegenover de gedachte van een individueel klachtrecht op dit gebied (notitie, Bijlage, blz. 22). Bij het opstellen van de notitie kon nog geen rekening worden gehouden met het besluit van de VN Commissie voor de Rechten van de Mens (op 20 april 2001) tot benoeming van een onafhankelijke deskundige om de gedachte van een dergelijk facultatief protocol nader te onderzoeken.¹¹ Dit idee is door Nederland, dat dit jaar geen lid is van de Commissie, wel ondersteund.¹² De AIV ziet dit besluit als een voorzichtige stap in de richting van de totstandkoming van een individueel klachtrecht; een stap die in overeenstemming is met ter zake eerder uitgebrachte adviezen van de toenmalige Adviescommissie Mensenrechten Buitenlands Beleid (ACM).¹³ De constatering dat economische en sociale rechten niet afdwingbaar zouden zijn voor de rechter (notitie, blz. 5-6, noot 8) is in haar algemeenheid achterhaald. Onder bepaalde voorwaarden zijn schendingen van bijvoorbeeld het recht op huisvesting, het recht op onderwijs of fundamentele vakbondsrech-

9 Amnesty International, *Wederzijds Wantrouwen*, Amsterdam, 2001, blz. 81-82.

10 Zie AIV, 'Geweld tegen vrouwen, enkele rechtsontwikkelingen', advies nummer 18, Den Haag, februari 2001, p. 20.

11 Resolutie E/CN.4/RES/2001/30.

12 Zie brief aan de Tweede Kamer, dd. 2 juli 2001.

13 Zie bijvoorbeeld ACM-advies nummer 17, 'Wereldconferentie mensenrechten' (1993) en 18, 'Economische, Sociale en Culturele mensenrechten', (1994).

ten zeker toetsbaar door de rechter. De ACM schreef al in 1995, onder meer onder verwijzing naar enkele algemene commentaren van het Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten van de Verenigde Naties, 'dat bepaalde economische en sociale rechten zich thans reeds lenen voor afdwingbaarheid in juridische procedures'. Meer recentelijk heeft de AIV erop gewezen dat het klassieke onderscheid tussen juridisch wel en juridisch niet-afdwingbaar niet parallel loopt met het onderscheid tussen burger- en politieke rechten enerzijds en de economische, sociale en culturele rechten anderzijds.¹⁴

Naar een betere naleving

De AIV erkent dat in de loop der jaren veel tot stand is gebracht op het gebied van de internationale normstelling van de rechten van de mens. Hij is het evenwel oneens met de gedachte dat de 'moraal van het verhaal' bekend mag worden verondersteld. Zelfs als dit wel het geval zou zijn, onderschrijft de AIV niet de in de notitie geuite veronderstelling dat het stelsel van normgeving op het gebied van de mensenrechten zou zijn afgerond en dat derhalve de focus moet worden verlegd naar daadwerkelijke naleving en implementatie (notitie, blz. 7). De samenleving is voortdurend in verandering. Dat betekent dat normstelling een dynamisch proces behoort te zijn, waarin voortdurend moet worden bezien in hoeverre bestaande normen bijstelling dan wel aanvulling behoeven. Te denken valt in dit verband onder meer aan het gehele complex van vormen van discriminatie, moderne vormen van slavernij en mensenhandel, het zich voortdurend veranderende geheel van kwetsbare groepen (homoseksuelen, Roma, inheemse volken, minderheden, gehandicapten), rechtsherstel voor slachtoffers van ernstige schendingen van de rechten van de mens en steeds nieuwe vormen van schendingen van de menselijke fysieke en geestelijke identiteit. Eén en ander laat, naar de mening van de AIV onverlet dat een ruime aandacht voor naleving en implementatie, als verwoord in de notitie, inderdaad blijft geboden. Daarbij moet, naar het oordeel van de AIV, ervoor worden gewaakt dat schendingen van de rechten van de mens, die niet zijn gerelateerd aan conflict en ontwikkeling - zoals het gebruik van de doodstraf in landen als de VS, China en Saudi-Arabië¹⁵ en mensenrechtenschendingen zoals foltering en verdwijningen in vele landen in de wereld - buiten het aandachtsveld geraken.

Over de organisatie van het departement, wat betreft de rechten van de mens, geeft de notitie niet veel informatie. Een analyse van de wijze waarop de Herijkingsoperatie en de daaropvolgende reorganisatie van invloed is geweest op het mensenrechtenbeleid zou op haar plaats zijn geweest. Dat zou de bewindslieden tevens de gelegenheid hebben geboden aan te geven waarom de huidige organisatie van het departement op het gebied van de mensenrechten betere garanties biedt voor een effectieve uitvoering van het totaal van het mensenrechtenbeleid. Soortgelijke overwegingen zijn ook van toepassing op de organisatie van de werkzaamheden van de Tweede Kamer zelf, die immers is georganiseerd in vaste commissies per vakdepartement en langs de traditionele lijnen van binnenlands en buitenlands beleid. Zoals reeds is opgemerkt, onttrek-

14 ACM, 'Economische, Sociale en Culturele mensenrechten', advies nr. 18 (1995), blz. 5, AIV, 'Een Europees Handvest voor Grondrechten?', Advies nr. 15 (mei 2000), blz. 12. Voor het probleem van de 'justiciability': zie uitvoerig het proefschrift van Kitty Arambulo, *Strengthening the Supervision of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Theoretical and Procedural Aspects* (Antwerpen/Groningen/Oxford: Intersentia/Hart, 1999).

15 Zie onder meer het advies 'De doodstraf en de rechten van de mens', AIV-advies nr. 3, Den Haag, april 1998.

ken de mensenrechten zich aan deze opdeling, waardoor het gevaar ontstaat dat zaken die van essentieel belang zijn op dit gebied aan de aandacht ontsnappen van de vaste commissies.

De AIV verwelkomt de benoeming van een mensenrechtenambassadeur 'wier mandaat bovenal gericht is op het integreren van mensenrechten in alle onderdelen van het buitenlands en ontwikkelingssamenwerkingsbeleid.' (notitie, blz. 7). Deze integratie dient zich, gezien de internationale verplichtingen die Nederland is aangegaan, ook expliciet uit te strekken tot andere ministeries, zoals Binnenlandse Zaken, Economische Zaken, Defensie, Financiën, Justitie, Sociale Zaken en Werkgelegenheid en Volksgezondheid. Ook andere bewindslieden worden immers regelmatig met mensenrechtenkwesties geconfronteerd. Dat geldt voor Binnenlandse Zaken (integratie minderheden, grondrechten), Defensie (vredesoperaties), Economische Zaken (rol bedrijfsleven, boycots/embar-go's, WTO), Justitie (EU-samenwerking, asielproblematiek, vreemdelingenbeleid, etc.), Sociale Zaken (ILO, emancipatie) en Volksgezondheid (selectieproblematiek), maar ook voor Financiën (IMF en Wereldbank). Ten onrechte is deze problematiek in de voorliggende notitie buiten beschouwing gebleven.

Het is inmiddels bijna een gemeenplaats geworden te constateren dat gezamenlijk optreden in EU-verband tegen mensenrechtenschendingen effectiever is dan als Nederland alleen optreedt. Zo wordt in de notitie vastgesteld dat 'in het kader van het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB) (...) steeds wordt gezocht naar afstemming en samenwerking met onze EU-partners.' (notitie, blz. 8). In de notitie wordt de vraag gesteld (maar niet beantwoord) wat er moet gebeuren als de Europese partners een andere visie dan Nederland blijken te hebben. De opmerking dat 'waar nodig blijft het daarnaast altijd mogelijk om langs bilaterale weg eigen accenten in het mensenrechtenbeleid aan te brengen' is al te vrijblijvend. De grote vraag die zich steeds voordoet, is of omwille van het formuleren van een gezamenlijk standpunt individuele landen (bijvoorbeeld Nederland) niet te veel water in de wijn moeten doen. De AIV is zich ervan bewust dat Nederland volgens de verdragen van Maastricht en Amsterdam verplicht is zijn beleid met dat van de EU-partners af te stemmen en dat een EU-mensenrechtenbeleid veelal effectiever kan zijn dan wanneer Nederland alleen optreedt. Het afleggen van getuigenis kan ten koste gaan van de effectiviteit van beleid. Eén en ander neemt echter niet weg dat tot nu toe onvoldoende zichtbaar is voor de burger welke rol Nederland op mensenrechtengebied binnen de EU speelt en of deze rol overeenkomstig is met de beleidstradities en opvattingen die binnen de samenleving leven.

De voorgenomen uitbreiding van de EU met landen uit Midden- en Oost-Europa wordt, ten onrechte, in de notitie niet besproken. De Nederlandse Regering zou er goed aan doen aan deze problematiek toch specifiek aandacht te besteden. Anders dan wel eens wordt aangenomen is de situatie in die landen, ook na de val van de Berlijnse Muur, verre van ideaal. In dat verband behoeft slechts te worden verwezen naar de situatie van nationale minderheden.¹⁶ Mede in het licht van de kandidatuur van een aantal van deze landen voor het lidmaatschap van de Europese Unie, lijkt er derhalve

¹⁶ Zie hiervoor onder meer: ACM, 'Nationale minderheden in het bijzonder in Midden- en Oost-Europa', advies nummer 23, Den Haag, november 1996.

alle reden te zijn veel expliciter aandacht aan de naleving van de mensenrechten in deze landen te blijven geven;¹⁷ daarbij dienen tevens de effecten van toetreding van Oost-Europese landen op het EU-mensenrechtenbeleid te worden betrokken. Juridische procedures en het statenklachtrecht vormen volgens de notitie (blz. 9) een 'ultimum remedium en zijn ook altijd als zodanig beschouwd'. Deze procedures, met inbegrip van het statenklachtrecht, maken deel uit van internationaal overeengekomen bindende verdragen (bijvoorbeeld IVBPR, EVRM). Deze verdragen hebben een collectief mensenrechtensysteem gecreëerd waarin aan het statenklachtrecht een belangrijke taak werd toegedacht. Iets anders is dat met name het statenklachtrecht door veel regeringen als uiterste middel wordt beschouwd. Dit is echter geen reden om dit middel te veronachtzamen. Weliswaar wordt in de notitie opgemerkt dat Nederland 'waar nodig' bereid moet zijn het statenklachtrecht als instrument van mensenrechtenbescherming te hanteren, 'maar wel met een zo groot (mogelijk) aantal staten gezamenlijk' (notitie, blz. 10). Blijkbaar ziet de Nederlandse regering hier geen aanleiding voor, want het is alweer jaren geleden dat het statenklachtrecht voor het laatst door Nederland is gehanteerd. Het zou aan de Nederlandse regering zijn geweest in de notitie uit te zetten waarom geen termen aanwezig zijn, zoals in het verleden, een statenklacht tegen bijvoorbeeld Turkije in te dienen, hoewel de mensenrechtensituatie in dat land daar alle aanleiding voor biedt. Voorts zou Nederland er goed aan doen de conciliatoire aspecten van de statenklachtprocedure meer te benadrukken; daarvoor is het wellicht nodig de sterk gejuridiseerde procedures, zoals die nu in verschillende verdragen zijn neergelegd, te herzien. De AIV wijst er in dit verband ook op dat deze notitie geen aandacht besteedt aan het gebruik van de verschillende OVSE-mechanismen, die in het leven zijn geroepen om de bescherming van de rechten van de mens te versterken. Ook het gebrek aan aandacht voor andere, positieve instrumenten ter bevordering van het respect voor de rechten van de mens zoals het geven van trainingen aan politiefunctionarissen en de magistratuur blijven in de notitie sterk onderbelicht. Gezien het belang van dergelijke instrumenten, als aanvulling op het gebruik van traditionele middelen als klachtprocedures, was een oordeel van de regering in de notitie over de bruikbaarheid en effectiviteit van deze mechanismen en instrumenten op zijn plaats geweest.

Ook zou kunnen worden gezien of met de experimenten met conciliatie, zoals die in verschillende Afrikaanse landen plaatsvinden, niet betere resultaten kunnen worden bereikt dan met rechterlijke uitspraken. Dit interessante nieuwe type procedures verdient nadere aandacht. De bekendste voorbeelden zijn de Waarheidscommissie in Zuid Afrika en de Gacaca tribunalen in Ruanda. Voor een deel zijn het geheel nieuwe vormen, in andere gevallen bouwen ze voort op bestaande traditionele vormen van geschillenbeslechting. Veel internationale donororganisaties nemen actief deel aan dergelijke experimenten. Het is niet duidelijk of daarbij voldoende wordt gekeken of en in hoeverre de bevolking deze vormen accepteert en welke uitwerking zij in het conflict hebben. De regering zou zich, in de visie van de AIV, moeten inzetten om te komen tot een goede analyse van de voor- en nadelen van dergelijke procedures in het licht van het internationale systeem tot bevordering van de bescherming van de rechten van de mens.

17 Zowel de Europese Commissie als het Europees Parlement hebben recentelijk aan de mensenrechtenproblematiek aandacht besteed. Zie hiervoor: 'De rol van de Europese Unie bij de bevordering van de mensenrechten en de democratisering in derde landen', Doc. COM (2001) 2552 definitief, Brussel, 8 mei 2001 en 'European Parliament resolution on human rights in the world in 2000 and the European Union Human Rights Policy', resolutie A5-0193/2001 van 05/07/2001.

Bredere Allianties

De relatie tussen bedrijfsleven en mensenrechten wordt in de notitie wel wat erg rooskleurig voorgesteld. In de notitie wordt gezegd dat handelsbelangen en mensenrechten steeds parallel zouden lopen omdat: 'het immers vervelend (is) voor landen als de slechte mensenrechtensituatie negatieve gevolgen heeft voor de handelsbetrekkingen' (notitie, blz. 10) en 'op langere termijn zijn (...) ook onze eigen handelsbelangen gediend met behoorlijk bestuur en respect voor de mensenrechten in die landen waarmee commerciële banden worden onderhouden.' (notitie, blz. 11). Ook al mag deze constatering op een bepaald niveau van abstractie juist zijn, het zou naïef zijn te veronderstellen dat deze stelling allerwegen in kringen van het Nederlandse bedrijfsleven wordt onderschreven. Op korte termijn kan men heel goed zaken doen met regimes die de mensenrechten schenden en, op diezelfde korte termijn, zorg dragen voor de handhaving van 'orde en rust'. In het kader van de bevordering van maatschappelijk verantwoord ondernemen, waarvan de regering zich recentelijk voorstander heeft getoond, dient de regering in haar beleid de handelsbelangen en de rechten van de mens in onderlinge samenhang te bevorderen.

Voorts wordt in de notitie melding gemaakt van het feit dat steeds meer bedrijven eigen gedragscodes ontwikkelen: 'Dit juichen wij toe, omdat juist zelfregulering van ondernemingen de beste waarborg biedt dat normen daadwerkelijk zullen worden nageleefd.' (notitie, blz. 13). Terecht is van verschillende zijden hierop het commentaar geleverd dat dit 'te makkelijk' is. Het is ontegenzeggelijk waar dat het bedrijfsleven tegenwoordig meer dan voorheen in zijn activiteiten, met name in het buitenland, met het verschijnsel mensenrechten wordt geconfronteerd. Maar het is nog steeds de overheid die de primaire verantwoordelijkheid heeft toe te zien op de naleving van internationaal aanvaarde overeenkomsten. In laatste instantie is het dan ook de overheid, en niet het bedrijfsleven, die waarborgen moet bieden dat die internationaal overeengekomen normen worden nageleefd. De regering dient een verband aan te brengen tussen haar eigen verantwoordelijkheid en de klaarblijkelijk groeiende interesse van het bedrijfsleven voor mensenrechten. Dat kan geschieden door Multi-Nationale Ondernemingen (MNOs), die eigen gedragscodes hebben opgesteld of daarvoor belangstelling hebben, te stimuleren een uitdrukkelijk verband te leggen tussen deze gedragscodes en de OESO-gedragscode voor MNOs,¹⁸ aanbevelingen die zijn opgesteld door regeringen met actieve medewerking van internationale werkgeversfederaties en vakbonden.

Niet-gouvernementele organisaties worden in de notitie hogelijk gewaardeerd: Zij 'spelen al sinds jaar en dag een onmisbare rol bij het beschermen en bevorderen van mensenrechten.' (notitie, blz. 13). De AIV onderschrijft deze gedachte voorzover zij betrekking heeft op serieuze en betrouwbare mensenrechtenorganisaties zoals in Nederland Amnesty International, Justitia et Pax, het NJCM en het HOM. Maar de ene NGO is de andere niet. Nog steeds kan eenieder zich opwerpen als 'NGO'. In sommige gevallen stelt een organisatie niet veel meer voor dan het briefhoofd waarop hun berichten zijn geschreven. Andere dienen als dekmantel om overheidsbeleid uit te dragen. Deze zogeheten GONGOs ('Government Organized Non-Governmental Organizations') vormen een

18 Zie voor tekst OECD-richtlijnen 2000: Doc. DAFFE/IME/WPG(2000)9 van 11 september 2000.

zorgwekkend verschijnsel. Eén en ander betekent dat het verschijnsel NGO in zijn algemeenheid niet zo kan worden verwelkomd als in de notitie gebeurt. De nodige nuanceringspunten zijn op dit punt vereist.¹⁹

Aandachtspunten voor 2001 en verdere beleidsvoornemens

Het belang van het Internationale Strafhof blijft in de notitie onderbelicht. Ook Nederland heeft inmiddels het Statuut van het Strafhof geratificeerd. Het ziet er naar uit dat het voor de inwerkingtreding van het Statuut vereiste aantal van zestig ratificaties over niet al te lange tijd zal worden bereikt. De instelling van dit Strafhof laat nogmaals zien hoe belangrijk het is een nadere uitwerking te geven aan het begrip universele jurisdictie zoals dat in het internationale recht ten aanzien van een beperkt aantal misdrijven wordt gehandhaafd.²⁰ De minister van Justitie heeft in een brief aan de Tweede Kamer eind 2000 aangegeven in de nabije toekomst te komen met concrete voorstellen over deze materie.²¹ Uit de notitie blijkt niet dat universele jurisdictie ook consequenties kan hebben voor het buitenlands beleid inzake de rechten van de mens. Naar het oordeel van de AIV is het van groot belang dat de betekenis van universele jurisdictie voor het toekomstig mensenrechtenbeleid nader wordt geanalyseerd.

Ook op het terrein van de spoedige ratificatie van het Facultatief Protocol bij het Vrouwenverdrag (1999) zou de minister van Buitenlandse Zaken zich sterk moeten maken. De notitie beperkt zich ertoe tweemaal (met dezelfde tekst!) op te merken dat Nederland het bovenvermelde Protocol als één van de eerste landen heeft ondertekend en dat de goedkeuringsprocedure inmiddels in gang is gezet (notitie, Bijlage blz. 1 en blz. 24).²² Dat is echter niet voldoende. Hoewel één en ander mede te maken heeft met het feit dat de Nederlandse traditie een uiterst zorgvuldige – en daarom relatief langzame – ratificatieprocedure kent (waarbij uitvoeringswetgeving moet worden gemaakt en bestaande wetgeving moet worden aangepast), dient te worden voorkomen dat verdere vertraging blijft optreden.²³

Het is de AIV opgevallen dat in de notitie niet wordt gerept van de rechten van homoseksuelen, die in vele landen nog steeds het slachtoffer zijn van ernstige discriminatie

19 Een Japanse onderzoeker onderscheidde enkele jaren geleden de volgende varianten: AGOs ('Anti-Government Organisations'), BINGOs ('Business and Industry NGOs'), DONGOs ('Donor Organized NGOs'), FLAMINGOs ('Flashy Minded NGOs'), GRINGOs ('Government Regulated and Initiated Organizations'), ODANGOs ('ODA Financed NGOs'), QUANGOs ('Quasi NGOs') en TRANGOs ('Transnational NGOs'). Zie hiervoor: Tatsuro Kunugi, 'The United Nations and Civil Society - NGOs Working Towards the 21st Century' - ongepubliceerd manuscript.

20 Zie Internationale Conventie tegen Foltering, 1984.

21 Zie brief van minister Korthals van 8 december 2000, Tweede Kamerstuk 26262 (ICC), nr. 9. Zie daarnaast de onlangs verschenen *Princeton Principles on Universal Jurisdiction*, Princeton N.J., 2001.

22 De AIV heeft eerder dit jaar gepleit voor een prioritaire behandeling van de goedkeurings- en ratificatieprocedure ('Geweld tegen Vrouwen: Enkele Rechtsontwikkelingen', advies, nr. 18 (februari 2001), blz. 21. Datzelfde advies bevat de aanbeveling aan de Regering de mogelijkheid te bestuderen de VN Verklaring inzake Geweld tegen Vrouwen om te zetten in een bindend Protocol bij het Vrouwenverdrag.

23 De AIV heeft inmiddels kennis genomen van het Kabinetbesluit van 24 augustus 2001 om het Protocol voor stilziggende goedkeuring voor te leggen aan het parlement.

en vervolging. Het zou, mede tegen de achtergrond van de hier te lande levende opvattingen en geldende rechtsregels, aanbeveling verdienen als de Nederlandse regering het opkomen voor de rechten van homoseksuelen tot een expliciet onderdeel van haar beleid zou maken.

De notitie spreekt zich niet uit over een nationaal mensenrechteninstituut, zoals dat inmiddels in tal van landen bestaat. Dergelijke nationale instellingen, tot oprichting waarvan zowel de VN als de Raad van Europa, met instemming van Nederland, regeringen verschillende malen hebben opgeroepen, bestaan al in veel landen in de wereld, maar niet in Nederland. Het gaat daarbij om instellingen die onafhankelijk zijn van wetgever, bestuur en rechter, die van overheidswege zijn opgericht en die een aanvullende functie op het terrein van de bevordering en bescherming van de rechten van de mens vervullen.²⁴ Dergelijke nationale mensenrechteninstellingen zijn, soms al geruime tijd, werkzaam in vele landen in de wereld waaronder bijvoorbeeld de Noordse landen en (recentelijk) Duitsland, en vervullen daar een essentiële rol in het kader van het buitenlands en binnenlands beleid van die landen. In Nederland zou een nationaal mensenrechteninstituut een spilfunctie kunnen vervullen als (coördinatie)centrum tussen de diverse bestaande instellingen in Nederland. Het zou kunnen bijdragen aan de bevordering van de mensenrechten in het buitenlands beleid, maar ook op korte termijn in Nederland zelf. Daarnaast kan het leemten vullen op het gebied van bewustwording en educatie. De AIV beveelt aan dat het parlement of de regering het verrichten van een onderzoek naar de mogelijkheden van een dergelijke instelling initieert.

Tot Slot

De AIV is verheugd dat de regering een nieuwe notitie mensenrechten 2001 heeft laten verschijnen, waarin wordt gepoogd een mensenrechtenbeleid te formuleren dat inspeelt op de ontwikkelingen die zich sinds de Nota van 1979 en de latere voortgangsnotities hebben voltrokken. Tegelijkertijd echter acht de AIV de notitie niet geheel geslaagd. Zijn kernbezwaar is dat de regering belangrijke mogelijkheden heeft laten liggen om een aantal betrekkelijk vage en breed geformuleerde beleidsvoornemens te operationaliseren en de uitvoering daarvan toetsbaar te maken. Uiteraard beseft de AIV dat 'toetsbaarheid' niet identiek is aan het volledig en tot in detail uitschrijven van alle beleidsdoelstellingen, en dat aan de regering een zekere beleidsvrijheid toekomt die in verschillende situaties tot verschillende afwegingen en acties kan leiden. De regering verwijst terecht, naar de noodzaak en bereidheid om het gevoerde beleid te verantwoorden tegenover volksvertegenwoordiging en samenleving. Voor dat doel zijn evenwel meer expliciet geformuleerde beleidsvoornemens onmisbaar. De notitie mensenrechten 2001 zou daarvoor een bij uitstek geschikt instrument zijn geweest.

24 Zie: 'Paris Principles relating to the status of national institutions', GA Res. 48/134 van 20 december 1993 en Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten: 'Een nationale mensenrechtencommissie in Nederland?: Handhaving van mensenrechten op nationaal niveau', Stichting NJCM-Boekerij 37, Leiden, maart 2000.

VVD

Bijlage I

Den Haag, 19 juni 2001

Aan de waarnemend voorzitter van de
Adviesraad Internationale Vraagstukken
Prof. Mr F.H.J.J. Andriessen
Postbus 20061
2500 EB DEN HAAG

Zeer geachte heer Andriessen

De Tweede Kamer der Staten-Generaal, op voordracht van de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken, verzoekt u ca. artikel 17 van de Kaderwet Adviescolleges, om een advies uit te brengen over de notitie van de regering inzake het mensenrechtenbeleid (Kamerstuk 27 742, nr. 1).

De vaste commissie voor Buitenlandse Zaken is voornemens om uw advies te gebruiken bij de voorbereiding van het debat met de regering.

De Kamer zou het op prijs stellen indien het advies uiterlijk 1 september aanstaande beschikbaar zou kunnen zijn.

Met vriendelijke groet,

De Voorzitter van de Tweede Kamer der
Staten-Generaal

F.W. Weisglas
(plv. Voorzitter)

- cc. - de minister van Buitenlandse Zaken
- de minister voor Ontwikkelings samenwerking

Lijst van gebruikte afkortingen

ACM	Adviescommissie Mensenrechten Buitenlands Beleid
AIV	Adviesraad Internationale Vraagstukken
COS	Commissie Ontwikkelingssamenwerking
CVV	Commissie Vrede en Veiligheid
Doc. COM	Document over de voorstellen van de Europese Commissie
EU	Europese Unie
EVRM	Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens
HOM	Humanistisch Overleg Mensenrechten
ILO	International Labour Organisation (Internationale Arbeidsorganisatie)
IMF	International Monetary Fund (Internationaal Monetair Fonds)
IVBPR	Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten
MNO	Multi-Nationale Organisatie
NGO	Niet-gouvernementele Organisatie
NJCM	Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten
OESO	Organisatie Economische Samenwerking en Ontwikkeling
UVRM	Universele Verklaring van de Rechten van de Mens
WTO	World Trade Organisation (Wereld Handelsorganisatie)

Door de Adviesraad Internationale Vraagstukken uitgebrachte adviezen*

- 1   EUROPA INCLUSIEF, *oktober 1997*
- 2   CONVENTIONELE WAPENBEHEERSING: dringende noodzaak, beperkte mogelijkheden, *april 1998*
- 3   DE DOODSTRAF EN DE RECHTEN VAN DE MENS; recente ontwikkelingen, *april 1998*
- 4   UNIVERSALITEIT VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN CULTURELE VERSCEIDENHEID, *juni 1998*
- 5   EUROPA INCLUSIEF II, *november 1998*
- 6   HUMANITAIRE HULP: naar een nieuwe begrenzing, *november 1998*
- 7   COMMENTAAR OP DE CRITERIA VOOR STRUCTURELE BILATERALE HULP, *november 1998*
- 8   ASIELINFORMATIE EN DE EUROPESE UNIE, *juli 1999*
- 9   NAAR RUSTIGER VAARWATER: een advies over betrekkingen tussen Turkije en de Europese Unie, *juli 1999*
- 10   DE ONTWIKKELINGEN IN DE INTERNATIONALE VEILIGHEIDSSITUATIE IN DE JAREN NEGENTIG: van onveilige zekerheid naar onzekere veiligheid, *september 1999*
- 11   HET FUNCTIONEREN VAN DE VN-COMMISSIE VOOR DE RECHTEN VAN DE MENS, *september 1999*
- 12   DE IGC 2000 EN DAARNA: op weg naar een Europese Unie van dertig lidstaten, *januari 2000*
- 13   HUMANITAIRE INTERVENTIE, *april 2000 ***
- 14   ENKELE LESSEN UIT DE FINANCIËLE CRISES VAN 1997 EN 1998, *mei 2000*
- 15   EEN EUROPEES HANDVEST VOOR GRONDRECHTEN?, *mei 2000*
- 16   DEFENSIE-ONDERZOEK EN PARLEMENTAIRE CONTROLE, *december 2000*
- 17   DE WORSTELING VAN AFRIKA: veiligheid, stabiliteit en ontwikkeling, *januari 2001*

* *De adviezen zijn ook beschikbaar in het Engels.*

** *Gezamenlijk advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV).*

- 18 GEWELD TEGEN VROUWEN: enkele rechtsontwikkelingen, *februari 2001*
- 19 EEN GELAAGD EUROPA: de verhouding tussen de Europese Unie en subnationale overheden, *april 2001*
- 20 EUROPESE MILITAIR-INDUSTRIËLE SAMENWERKING, *mei 2001*
- 21 REGISTRATIE VAN GEMEENSCHAPPEN OP HET GEBIED VAN GODSDIENST OF OVERTUIGING, *juni 2001 ****
- 22 DE WERELDCONFERENTIE TEGEN RACISME EN DE PROBLEMATIEK VAN RECHTSHERSTEL, *juni 2001*

*** Momenteel beschikbaar in het Engels, Frans en Russisch.